

Юрій Ніколаєць

КРИМСЬКІ ТАТАРИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Визначено характер та зміст наукових пошуків, автори яких вивчали долю кримських татар у роки Другої світової війни. Показано специфіку висвітлення дослідниками причин депортації кримськотатарського народу, визначення кількості депортованих та загинувших під час здійснення депортації. Висвітлено оцінки дій радянського керівництва стосовно кримських татар, які подають вітчизняні та зарубіжні науковці. З'ясовано вплив реалізації Російською Федерацією зовнішньополітичних проєктів та імперських амбіцій на презентацію російськими науковцями процесу депортації кримськотатарського народу.

Ключові слова: Друга світова війна, кримські татари, депортації, етнополітика, етнопрактика, національні меншини.

Yurii Nikolaiets. Crimean tatars in the years of the second world war: the modern scientific discussion. *The character and content of the scientific findings were determined, the authors of which were highlighting the fate of Crimean tatars in the 2 World war. Specificity of illumination by researchers the reasons for Crimean tatars deportation was showed, the quantity of the deported and dead during deportation implementation was determined. Actions evaluation of Soviet Union government due to Crimean tatars that is presented by domestic and foreign scientists was highlighted. The influence of the realization by Russian Federation of foreign policy projects that are oriented on highlighting the process of Crimean tatars deportation by Russian scientists was showed.*

Key words: II World War, Crimean tatars, deportation, ethno politic, ethno practice, national minorities.

Ніколаєць Юрій Олексійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Постановка проблеми. Характер Другої світової війни багато у чому визначався специфікою уявлень її провідних учасників про характер міжетнічних конфліктів, міжетнічної взаємодії. Такі уявлення формувалися у процесі державотворення, що найчастіше супроводжувався збройними конфліктами зі сусідніми країнами. Війни за визначення міждержавних кордонів, за контроль над певними територіями у ХХ ст. були зумовлені уявленнями про національні інтереси певної країни. Реалізація внутрішньо- та зовнішньополітичних завдань поліетнічними державами вимагала мобілізації представників різних етнічних груп, а часто і конфесій в інтересах владного центру. Тому розвиток міжетнічних відносин у роки війни багато в чому був визначений передвоєнною національною політикою, яка чи не вирішальним чином формувала ставлення представників окремих етносів до виконання громадянських обов'язків у поліетнічних державах. Друга світова війна породила масове винищення представників певних етнічних груп, депортації та переслідування за етнічною ознакою, характер та масштаби яких насамперед були визначені інтересами провідних гравців на світовій політичній арені.

У роки Другої світової війни кримськотатарський народ, як і багато інших, виявився заручником реалізації етнонаціональної політики провідними країнами, які брали участь у бойових діях. Насамперед йдеться про СРСР та Німеччину. Найбільш трагічною сторінкою кримськотатарського народу у роки Другої світової війни стала депортація кримських татар, здійснена за ініціативи радянського керівництва у 1944 р.

Аналіз характеру, причин та наслідків цієї події сформував потужний науковий дискурс, на який вплинули уявлення про специфіку міжетнічних відносин напередодні та у роки війни. Крім того, актуалізація історії кримськотатарського народу у роки Другої світової війни пов'язана зі сакралізацією Перемоги у путінській Російській Федерації. Оцінки подій війни стали одним із засобів розмивання суспільних уявлень, які за тих чи інших обставин виявилися невідповідними для російського керівництва. Сакралізація Перемоги супроводжувалася спробами перекласти

відповідальність за розв'язування війни із СРСР та Німеччини, які виступали як союзники на початку бойових дій, на західні демократії (насамперед, Францію та Англію), пошуком «виправдань» найбільш жорстоких рішень Сталіна, у тому числі репресій та депортацій.

Актуальною історія кримськотатарського народу виявилася й для українських учених в умовах зростання політизації етнічності, пошуку засобів розбудови громадянського суспільства в Україні. У зв'язку з цим аналіз сучасного наукового дискурсу про долю кримських татар у роки Другої світової війни видається важливим з огляду на те, що такий дискурс перетворився на один із елементів протистояння у розв'язаній Росією гібридній війні.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти проблеми представлені у публікаціях О. Бажана, Г. Бекірової, Б.Вільямса, М. Бугая, О. Галенка, В. Котигоренка, М. Панчука, О. Рафальського, А.Фішера та ін.

Виклад основного матеріалу. У СРСР протягом 1930-х років необхідність врахування національних особливостей під час здійснення економічних, політичних та культурних перетворень стала розглядатися як фактор, що ускладнював вирішення завдань, пов'язаних із «будівництвом соціалізму». Передвоєнне розкуркулювання, масові репресії та примусове переселення представників різних етнічних груп поряд із поширенням страху за своє життя формували й бажання помститися за сприятливих обставин за заподіяні більшовицькою владою кривди, смерть чи страждання рідних та близьких людей. Не минули репресії й кримськотатарське населення. Крім того, негативний вплив на міжетнічні відносини справив і різкий поворот культурної політики на початку 1930-х років у бік русифікації. Важливою зброєю у боротьбі проти ісламу була відмова від традиційної арабської письменності, якою написані Коран і вся писемна спадщина мусульман. У ході боротьби з націоналізмом і посилення русифікаторських тенденцій уже під час Другої світової війни (у 1940 р.) вона була переведена з латинської графіки на кирилицю. Дві реформи алфавіту, здійснені протягом життя одного

покоління, мали вкрай негативний вплив на культуру мусульманських народів. Особливо болісними реформи алфавіту були для народів із розвинутою літературою – азербайджанців, кримських татар, таджиків.

В. Котигоренко зазначав, що більшовизм був чужим для життєвих основ і національної культури кримськотатарського народу, а «насаджування цієї російської системи вимагало ламання не лише релігійних чи естетичних поглядів, а й усього світу кримського татарина, його власного світу» [26, с. 430–431].

У роки Другої світової війни Крим виявився у центрі запеклого збройного протистояння, оскільки його територія була стратегічно важливою для реалізації наступальних чи оборонних завдань воюючих сторін. Але чим довше затягувалася війна, тим більше ставав відчутним на її тлі новий оберт застарілої війни громадянської – стихійний протест проти більшовизму, у якому брали участь представники національних меншин [24, с. 154].

Німецький дослідник К. Пфефер наголошував, що «німецькі війська та служба тилу на Сході не могли б продовжувати боротьбу впродовж тривалого часу, якби значна частина населення не працювала на німців і не допомагала німецьким військам» [25, с. 513]. Ішлося про населення всіх окупованих німцями областей СРСР, а не лише про населення окремих областей. Відомо, що Російська визвольна армія (РВА) на чолі із генералом Власовим була найбільш потужною силою колаборантів, яка на східному фронті воювала проти Сталіна на боці вермахту. Фактично, чим довше тривала війна, тим більше німецьке командування змушене було залучати до боротьби з противником осіб ненімецького походження, відступаючи тим самим від ідеї перспективного панування «арійської раси». Науковцями доведено, що процес створення та використання іноземних добровольчих формувань безпосередньо залежав від зовнішньої окупаційної та національної політики Німеччини. А найбільш тісний зв'язок можна прослідкувати по лінії «окупаційна – національна політика» [41]. Така ситуація породжувала у частини представників національних меншин України надії на покращення свого становища або й на

створення власної держави, хоча б у квазіформі. Але участь у війни на боці вермахту для певної категорії населення СРСР була насамперед відповіддю на передвоєнну політику радянського керівництва.

Так, у Криму в січні 1942 р. було здійснено вербування добровольців до загонів допоміжної поліції із кримських татар. Крім того, створювалися добровольчі батальйони «Schuma», які були використані у антипартизанських операціях. Загальна кількість добровольців з-поміж кримських татар деякими дослідниками оцінюється у 15–20 тис. осіб [41] (деякі російські автори називають цифру 10 тис. [24, с. 132]). Цей факт не беззаперечний, але саме він наводиться частиною істориків як «виправдання» депортації кримськотатарського народу у 1944 р. на основі підписаної Й. Сталіним постанови ДКО від 11 травня.

Й. Сталін розглядав національно-визвольну боротьбу тих, кого зник вважати радянськими громадянами, як прояв зрадиництва. Тому поняття «колабораціонізм» набуло негативного сенсу ще у роки війни. Створені ним образи посіпак фашистів, наймитів та зрадників тривалий час успішно експлуатувала радянська пропаганда. Тема поширення колабораціонізму в СРСР у роки Другої світової війни виявилася досить складною, і вона набагато більш болісно сприймалася після розпаду Радянського Союзу у російському суспільстві, аніж на теренах України. Гострі суперечки між науковцями розгорнулися з приводу існування так званої «третьої сили», до складу якої, як правило, зараховували бійців Російської визвольної армії, Української повстанської армії та учасників спротиву більшовикам із середовища прибалтійських народів, а також татар, чеченців.

У новітній 12-томній праці російських дослідників «Великая Отечественная война 1941–1945 годов» (2014) навіть міститься імператив щодо неприпустимості ототожнювати бандерівців, власівців, татарських, прибалтійських та інших націоналістів зі своєрідною «третьою силою» у війні [13, с. 14]. Неприйняття факту існування «третьої сили» суттєво спрощує оцінки війни та слугує підтвердженням того, що тема колабораціонізму зали-

шається дуже болісного для російського суспільства, оскільки не вписується у комплекс міфологізованих оцінок, пов'язаних як із глорифікацією участі росіян у війні, так і з загальною оцінкою ефективності радянської національної політики напередодні та у роки війни. Крім того, масштабність дій «третьої сили» виступає й вагомим аргументом на противагу твердженню про те, що всі народи СРСР, незважаючи на передвоєнні репресії, голодомор, русифікацію, згуртувалися в роки війни навколо радянського керівництва.

Відкидання факту існування «третіх сил» у Другій світовій війні сприяє формуванню сучасного уявлення про те, що попри репресії влади проти власного народу чи утиски на релігійній чи етнічній основі громадяни мають згуртуватися у разі існування зовнішньої загрози РФ (навіть у тому випадку, коли така «загроза» штучно сконструйована для реалізації цілей і завдань вищого керівництва у зовнішній політиці). Твердження про єдність населення РФ у разі зовнішньої загрози неодноразово слугувало мобілізації громадян на насильницькі дії у зовнішній політиці, а також розв'язувало руки вищому керівництву у внутрішній політиці.

Проте подібний імператив оцінки участі представників так званої «третьої сили» у війні російським науковим колам нав'язувався не завжди. Після розпаду СРСР почалися гострі дискусії, які виникли на ґрунті оцінок подій Другої світової війни. Факт депортації кримських татар опинився в центрі гострих наукових дискусій у російському суспільстві у контексті визначення впливу довоєнної політики репресій на позицію громадян у роки війни. Більшість російських авторів 1990-х років розглядали примусові переселення як антигуманні позазаконні акції [8; 9; 10, с. 32–38; 11, с. 20–26].

Однак наприкінці 1990-х років вище керівництвом Російської Федерації доклало великих зусиль для припинення наукових дискусій щодо оцінок подій війни. 30 грудня 1999 р. В. Путін визначив головну проблему російського суспільства, яка, на його думку, полягала у «його ідейному і політичному розколі».

Подолання кризи він бачив у «реалізації нової російської ідеї», яка «органічно поєднувала загальнолюдські цілі із істинно російськими» [40]. Задля цього був активізований пошук символів національної громадянської ідентичності. Таким символом виявилася Перемога СРСР у Другій світовій війні, яка у масовій історичній свідомості росіян мала стати найбільш важливою позитивною та об'єднуючою подією ХХ ст. Це визначило ідеологічний зміст урядових заходів зі соціального конструювання. Проте наслідком створюваного «культу Перемоги» стала часткова реабілітація сталінізму із поділом учасників війни на «своїх» та «чужих» і, відповідно, неприйняттям будь-яких проявів колабораціонізму.

Уже з початку 2000-х років російська влада посилила увагу до історичної політики. Ідеологічний поворот російського уряду до сталінізму сприяв актуалізації у історичній свідомості росіян образу «внутрішнього ворога». При тому пошуки таких ворогів у мусульманському світі певною мірою були обумовлені тривалою боротьбою проти національних прагнень чеченців. Труднощі та невдалі операції російської армії в умовах, коли значна частина населення РФ негативно ставилася до продовження бойових дій, частково обумовили переформатування історичної політики. Поступово зростала кількість публікацій, автори яких виправдовували депортації у дусі сталінізму «зрадницькою поведінкою» окремих народів, що масово підтримували окупаційну владу. Кримських татар звинувачували у співробітництві із Адольфом-Ефенді, називаючи депортацію «відплатою» [39]. На фоні зростаючої у російському суспільстві ксенофобії поширювалася думка про те, що депортація кримських татар була «справедливою помстою», і після звільнення Криму «колабораціонізм став причиною покарання всього кримськотатарського народу» [1, с. 353]. На користь цієї версії російськими дослідниками використовується аналіз етнополітичної ситуації в Криму у різні періоди Другої світової війни. Як відзначали російські науковці, на етнополітичну ситуацію у Криму впливало те, що його територія належала до прикордонної зони. Стосовно населення, яке жило

там, діяв особливий режим, що був посилений на початку Другої світової війни. Він передбачав, серед іншого, ухвалення превентивних заходів стосовно політично неблагонадійного населення за соціально-політичними та етнічними ознаками, включаючи примусове переселення із прикордонної зони. Російські дослідники наголошують, що, незважаючи на виселення на початку війни із Криму німців, італійців та угорців, депортації не торкнулися кримських татар, болгар, греків, вірмен [13, с. 403].

На початку ХХІ ст. набула поширення позиція, прибічники якої головною причиною депортації кримськотатарського народу називають спробу радянського керівництва вирішити певні зовнішньополітичні завдання. Так, ідеться про плани створення у Криму єврейської республіки. Це начебто могло забезпечити надходження до СРСР із країн Заходу 10 млрд. дол. на відновлення радянської економіки. Російські дослідники О. Барсенков та О. Вдовін відзначали, що Й. Сталін цю проблему обговорював у червні 1944 р. із американським послом А. Гарріманом та президентом американської торговельної палати Е.Джонсоном. Науковці підкреслили, що «пропозиція була привабливою, але вимагала переселення жителів Криму». Далі вони, не звертаючи увагу на хронологію подій, вели мову про ухвалені ДКО рішення від 2 квітня та 11 травня про виселення кримських татар, підкреслюючи, що Л. Берія мотивував депортацію «зрадницькими діями кримських татар проти радянського народу» та «небажаністю подальшого проживання кримських татар у прикордонній країні Радянського Союзу». О. Барсенков та О. Вдовін вказували, що саме депортація відкривала можливість для переходу до практичної реалізації «єврейського плану», оскільки вважалося, що наявність у Криму численного російського населення не може цьому завадити. Однак реалізацію привабливих, але непередбачуваних за своїми віддаленими історичними наслідками заходів у Сталіна вистачило здорового глузду відкласти до кінця війни.. Проте підготовка та у подальшому проголошення «держави Ізраїль на території Палестини зробили організацію єврейської соціалістичної республіки у Криму нездійсненою» [1, с. 353].

Водночас усе більше російських дослідників обумовлюють депортацію кримськотатарського народу загрозою створення антирадянського ісламського блоку під егідою Туреччини [13, с. 26; 24, с. 132]. Власне пояснення причин депортації кримськотатарського народу у зв'язку із загостренням відносин між СРСР та Туреччиною було висунуте ще у 1978 р. американським дослідником Аланом Фішером [54, р. 168–171]. Але ініціатором їх загострення виступила не Туреччина із міфічним антирадянським мусульманським блоком, а СРСР, який висунув територіальні претензії до турецького керівництва.

Ще під час проведення Ялтинської конференції Й. Сталін обговорював можливість передачі СРСР турецьких провінцій Карс і Ардаган, а також облаштування радянської військово-морської бази у протоці Дарданелли. Вже у березні 1945 р. В. Молотов поінформував посла Туреччини у СРСР про те, що радянський уряд не має наміру поновлювати радянсько-турецьку угоду про нейтралітет. Можливо, саме тому депортація кримськотатарського народу була здійснена досить оперативно і була завершена вже 20 травня 1944 року. А 7 липня 1945 р. Радянський Союз висунув Туреччині умову про передачу названих провінцій, а також надання можливості облаштувати військово-морську базу у протоці Дарданелли [54, с.169]. Ці самі вимоги СРСР до Туреччини були озвучені Й. Сталіним й на Потсдамській конференції, але позиція США не дозволила їх реалізувати. Президент США Г. Трумен, відсилаючи до Туреччини у вересні 1945 р. тіло померлого посла цієї країни на лінкорі «Міссурі» у супроводі потужного ескорту, дав зрозуміти, що виступає проти територіальних претензій СРСР до Туреччини [59].

На користь версії А. Фішера свідчать і дії радянського керівництва щодо кримських татар, які служили у лавах Червоної Армії. Цих людей аж ніяк не можна було звинувачувати у колабораціонізмі, однак вони розділили долю своїх співвітчизників. Російськими науковцями було визначено, що кількість відізнаних із діючої армії солдат та офіцерів кримськотатарської національності сягнула 9 тис. осіб [24, с.132]. Така їх кількість

була досить значною, і звістка про депортацію могла бути вороже сприйнята озброєними вояками – кримськими татарами. Крім того, на користь тверджень А. Фішера можна розглядати й депортації інших народів Криму та подальше переселення на півострів значної кількості росіян. Зміни поселенської структури населення Криму, досить вірогідно, могли забезпечувати підготовку до зіткнення із Туреччиною.

У контексті визначення причини виселення кримсько-татарського народу версія про підготовку до війни із Туреччиною загалом заслуговує на увагу. Проте ініціатором загострення відносин була не Туреччина, а СРСР, що у черговий раз прагнула скористатися перевагами, які надавала чи змогла б надати найсильніша сухопутна армія у Європі. Вимога передати Радянському Союзу турецькі провінції Карс та Ардаган перебувала у руслі політики, яку радянське керівництво здійснювало на початку Другої світової війни стосовно сусідніх держав. Позиція російських науковців, які твердять про антирадянський мусульманський блок на чолі із Туреччиною, вкотре може бути зумовлена імперськими амбіціями Кремля.

Натомість важливим здобутком пострадянської української історіографії є визнання того, що лояльність і особлива прихильність до німців не була характерною для всіх кримських татар [29; 30; 36]. Сучасні українські дослідники переконливо довели, що кримськотатарське суспільство не було однорідним у роки Другої світової війни. Умовно можна виділити діячів тієї частини національної еліти (у тому числі й емігрантської), чії переконання сформувалися під час катастрофи Російської імперії і пошуків у цей період нових форм відродження Криму і його корінного народу. Також можна виділити прошарок партійно-комуністичної верхівки, відданої справі Леніна–Сталіна, та основну частину кримськотатарського населення, чие налаштування визначалося проблемою виживання. При тому симпатії до німців у переважній більшості випадків були зумовлені категоричним неприйняттям більшовицького режиму [27, с. 276].

Опубліковані наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років збірники документів і матеріалів дають змогу сформувати

увявлення про характер проведення депортації, ознакою якого була жорстокість, неповага до людської гідності та прагнення якомога швидше за будь-яку ціну виконати наказ про примусове виселення кримських татар [18; 19; 20; 21].

У контексті характеристики депортації кримськотатарського народу найбільш поширеною в українському дискурсі стала точка зору, зокрема висловлена авторами передмови до збірника документів і матеріалів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)», про те, що депортація кримських татар, болгар, греків та вірмен, здійснена у травні-червні 1944 р., мала характер масової каральної акції щодо народів, окремих представників яких радянська влада звинуватила у співробітництві із німецькими окупантами [28, с.3].

Оцінюючи дії радянського керівництва, представники кримських татар віддають перевагу ще більш гострим твердженням. На основі аналізу документальних джерел вони неодноразово оцінювали депортацію як геноцид кримськотатарського народу [15; 43]. Лідер кримськотатарського народу М. Джемільєв стверджував про вічну непримиренність між кримськими татарами і радянською (російською) владою, за якої Друга світова війна стала приводом для остаточного «очищення» Криму від його корінного народу [22]. З його поглядами перегукуються твердження Г. Бекірової [2; 3; 4; 5; 6]. Трагедією кримськотатарського народу назвав депортацію С.Таїров [45; 46]. Р. Хаялі проаналізував депортацію та подальшу боротьбу кримських татар за повернення до Криму у контексті радянської етнополітики [51; 52]. А у дисертаційному дослідженні Д. Хаважди події, пов'язані із депортацією та репатріацією кримських татар, проаналізовані з точки зору політико-правового регулювання цих процесів [49].

Аналізуючи події Другої світової війни, кримськотатарські дослідники багато уваги приділяють історії повсякденності. У їхніх працях помітне прагнення, з одного боку, висвітлити бойовий шлях кримських татар у складі частин та з'єднань Червоної Армії [47], а з іншого – на основі спогадів учасників тих подій показати трагічну історію свого народу, який став жертвою

депортації [17; 23; 31; 35; 37; 38; 48]. І у висвітленні цих питань кримськотатарські дослідники не зупинилися й після анексії півострова Російською Федерацією [12; 16; 32; 50]. Особливо варто відзначити творчий доробок Г. Бекірової, яка також відома програмами на телеканалі АТР. У її дослідженні «Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії» [7] висвітлено найтрагічніший період історії кримськотатарського народу – депортацію 1944 р., перебування депортованих у місцях спецпоселень та боротьбу за повернення на історичну Батьківщину. Плідна робота у архівах України та Російської Федерації дала змогу дослідниці опублікувати низку документів, що були вперше введені у науковий обіг. Крім того, у її роботі наведені цитати із самвидавчої преси кримських татар. На сучасний момент це найбільш ґрунтовна робота з цієї проблеми. При тому, вона була перекладена французькою мовою і презентована у Паризькому книжковому салоні.

На протипагу російській історіографії Другої Світової війни українські суспільствознавці намагаються більш об'єктивно підійти до питання національних, насамперед українського та кримськотатарського рухів опору німецькому та радянському тоталітарним режимам, визначити їх роль як «третьої сили» у ході війни, яка мала власну мету, цілі та засоби їх досягнення.

Історії кримських татар, які боролися проти Німеччини, присвячений збірник [44], де вміщено матеріали про Героїв Радянського Союзу Ф. Абілова та А. Хуршутова, снайпера К. Османова, Н. Веліяєва, який узяв у полон генерала ворожої армії тощо. У книзі Л. К. Халілової «Керченський півострів. Війна у долі мого народу» міститься розповідь про резидента відділу розвідки штабу Приморської армії А. Абденанової і розвідників Джермай-Кашикської групи «Дая» [50].

Аналіз характеру депортації міститься у дослідженнях зарубіжних вчених, які зосередили свою увагу на визначенні кількості депортованих, кількості тих, хто загинув на шляху до спецпоселень, а також на окресленні наслідків депортації [55; 56;

61; 62; 63]. Відзначимо також міжнародний сигнальний звіт про становище кримських татар, підготовлений В. Вільсоном, у якому на основі аналізу доступних автору документів подані дані щодо кількості депортованих та репатрійованих осіб [64]. Не залишилися осторонь від висвітлення та аналізу депортації кримськотатарського народу й турецькі дослідники. У роботі К. Очана [57] подано документи, укази та рішення з питань депортації. Х. Деврім присвятив цій події свій твір «Ніч депортації» [53].

Серед зарубіжних видань, присвячених депортації кримськотатарського народу, одним із перших, що побачили світ, була праця російського історика О. Некрича [58], який у 1976 р. емігрував до США. Науковець назвав кілька джерел поширення чуток про масову підтримку кримськими татарами гітлерівців. Він стверджував, що чутки поширювалися ще під час окупаційного режиму, а їхнім джерелом була особлива політика окупантів стосовно кримськотатарського населення, створення «мусульманських комітетів», участь частини кримських татар у діяльності «загонів самооборони» та інших воєнізованих формувань; недостовірна інформація партизанського керівництва Криму, що була надіслана керівництву Кримського обкому ВКП/б/ і уряду Кримської АРСР про стан справ у партизанському русі і про ставлення до нього кримськотатарського населення (йдеться про повідомлення, що надійшло командувачу Південно-Західним фронтом С.Будьонному у липні 1942 р., де містилася інформація, що «більшість кримських татар гірської місцевості і передгір'я пішли за фашистами»); відповідно, недостовірна інформація кримського партійного керівництва до вищих інстанцій; пожвавлення традиційно підозрілого ставлення до «іногородців» у середовищі етнічних росіян [34, с.33]. Дослідник поставив під сумнів названу адвокатом, учасником кримськотатарської групи у Польщі Кірімалем кількість кримських татар (Кірімаль навіть у своїх спогадах вів мову про «кримських турків»), які брали участь у боротьбі на боці Німеччини, у 20 тис. осіб. О. Некрич посилався на дані рукопису учасника кримськотатарського національного руху професора Р. Музафарова, який стверджував, що до складу

формувань, які називали «татарськими», входили й представники інших національностей [34, с. 30].

У матеріалах радянських архівів наводяться різні дані щодо кількості депортованих кримських татар. Згідно із даними Л. Берії вона становила понад 180 тис. осіб. У доповідній відповідального організатора ЦК ВКП/б/ по Кримській області наводиться цифра 187859 осіб. За даними Держкомісії РНК СРСР – 188626. Представники Національного руху кримських татар стверджують, що «з Криму у травні 1944 р. в ешелони смерті було загнано 400 тисяч татар: жінок, старих і дітей». Письменник О. Авторханов називав цифру у 423100 осіб. Проте, на думку авторів колективної монографії «Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект», найбільш достовірними є дані архівних джерел [33, с. 202].

Загалом науковці солідарні у визначенні кількості тих представників кримськотатарського народу, які померли на шляху до спецпоселень. Відповідно до даних НКВС від 6 червня 1944 р., наведених М. Бугаєм, до місць спецпоселень прибуло 176 746 кримських татар [9, с. 155]. Порівнюючи ці дані із даними про кількість депортованих, зарубіжні та українські науковці стверджують про близько 7 тис. померлих [60, р. 67; 64, р. 589].

Можна погодитись із О. Галенком, який вважає, що хронологію, обставини депортації та кількість депортованих кримських татар можна вважати встановленими, а у наступних дослідженнях можуть бути проаналізовані лише дані неофіційної статистики депортації з метою оцінки достовірності офіційних даних [14, с. 97–110].

До цього варто додати, що навряд чи найближчим часом будуть припинені дискусії на міжнародному рівні щодо визнання депортації кримськотатарського народу геноцидом. Верховна Рада України визнала депортацію геноцидом кримськотатарського народу в 2015 р., а Днем пам'яті жертв геноциду затверджено 18 травня. Прокуратура Автономної Республіки Крим у грудні 2015 р. навіть почала розслідування у кримінальному провадженні за фактом насильницького переселення у 1944 р. кримсько-

татарського народу та представників інших національних груп з території Кримської АРСР. 9 травня 2019 року Сейм Латвії ухвалив заяву з приводу 75-ї річниці депортації кримських татар, якою латиські парламентарії визнали депортацію кримсько-татарського народу геноцидом.

Водночас керівництво РФ до останнього часу оцінює вшанування жертв депортації як антиросійську діяльність. Так, на початку червня 2019 р. речниця МЗС РФ М. Захарова заявила, що Туреччина вдалася до «антиросійської кампанії» в рамках відзначення 75-річчя депортації кримських татар і 150-ї річниці завершення Кавказької війни [42].

Тому науковцям ще багато потрібно зробити для того, щоб довести світовому співтовариству, що радянська політика стосовно кримськотатарського населення мала багато ознак злочину, а продовження переслідування кримських татар після анексії Криму РФ відбувається цілком у радянських традиціях.

У дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених на основі аналізу широкого кола архівних матеріалів відображено кількісний та географічний зрізи депортаційних акцій у Криму, порядок та умови виселення, масштаби втраченого майна, худоби, сільгосп-продукції спецпереселенцями. Частина науковців зосередила свою увагу на висвітленні політичних настроїв депортованих, умов їх облаштування на новому місці, а також визначенні кількості тих, хто помер під час здійснення депортації. Водночас помітним залишається наголос на тому, що більша частина кримських татар не служила у добровольчих батальйонах, підкреслюються заслуги прославленого льотчика кримського татарина двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана, Героїв Радянського Союзу Абдуреїма Рошидова, Абделя Тайфука, Узеїра Абдураманова, Сєїтнафе Сєїтвелієва, дещо менше згадок про те, що захисник Брестської фортеці майор Петро Гаврилов також належав до кримських татар.

Потребує вивчення та аналізу мотивація політичної поведінки різних верств кримськотатарського населення в роки війни. Безсумнівно, тема колабораціонізму, у тому числі кримсько-

татарського, має таке саме право на опрацювання, як і будь-яка інша. Однак вивчення цього питання навряд чи буде науково коректним поза взаємозалежним з'ясуванням питань про поразку Кримського фронту і труднощів розгортання партизанського руху в Криму, без глибокої психолого-антропологічної рефлексії історичних, соціально-політичних, психологічних причин, що зумовили колабораціонізм частини кримчан, у тому числі кримських татар [27, с. 232]. Важливою залишається й оцінка перспектив використання Кримського півострова для запланованої Сталіним війни проти Туреччини, а також обставин, що змусили відмовитися від таких планів.

Висновки. Оцінюючи науковий доробок дослідників, пов'язаний із висвітленням трагічної історії кримських татар, відзначимо майже двократну відмінність у оцінках кількості депортованих українськими та кримськотатарськими дослідниками. Можливо, спільна праця науковців дозволить уніфікувати такі дані. Важливо також не припиняти публікації документів та матеріалів, присвячених депортації, але поряд з тим зосередити увагу на видання їх із англомовним перекладом. У такому разі це може сприяти поширенню у світі переконання, що депортація була геноцидом кримськотатарського народу.

Визнання депортації кримськотатарського народу геноцидом важливий крок на шляху оцінки цієї трагедії. Водночас варто більш широко популяризувати результати досліджень, присвячених цій проблемі, з метою уникнення перекозчень фактів і спростування замовних оцінок, що слугують досягненню агресивних зовнішньополітичних цілей Російською Федерацією. Формування контрдіскурсів з історії кримських татар у роки Другої світової війни відображає процес інформаційного протистояння у розв'язаній Росією гібридній війні. У зв'язку із цим важливим видається дослідження усної історії, історії повсякденності із фіксуванням та аналізом спогадів учасників тих подій, зокрема представників кримськотатарського народу.

Важливо також більш виважено підійти до оцінки кількості кримських татар, які брали участь у війні на боці вермахту.

Визначення такої кількості у 20 тис. осіб не витримує критики, оскільки, за багатьма свідченнями, до них були включені й представники інших етнічних груп.

Заслуговує на увагу версія дослідників про те, що причиною депортації кримськотатарського населення були спроби керівництва СРСР вирішити певні зовнішньополітичні завдання, зокрема, здійснити тиск на Туреччину задля забезпечення контролю над чорноморськими протоками. Глибоке дослідження цього питання може покласти край спекуляціям навколо співробітництва частини кримських татар із окупантами під час німецько-радянської війни.

1. Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект Пресс, 2006. 816 с.

2. Бекирова Г. В Ялте отдыхал товарищ Сталин и обратил внимание на крайнюю засоренность Крыма несоветски-настроенными людьми // Голос Крыма. 2002. №39 (459).

3. Бекирова Г. Выселение из Крыма татар есть негласное их убийство (Эпизод 1944 года) // Голос Крыма. 2003. № 19 (495).

4. Бекирова Г. Крым в Великой Отечественной войне // Крым и крымские татары в XIX–XX веках. Москва, 2005. С. 31–105.

5. Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991). Симферополь: Оджакъ, 2004. 332 с.

6. Бекирова Г. Крымские татары. 1941–1991. (Опыт политической истории). Симферополь: ИД «Тезис», 2008. 480 с.

7. Бекірова Г. Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії. Київ: КРИТИКА, 2017. 480 с.

8. Бугай Н. Ф. Лаврентий Берия – Йосифу Сталіну: «Их надо депортировать»: документы, факты, комментарии. Москва: Дружба народов, 1992. 288 с.

9. Бугай Н.Ф. Л.Берия – И. Сталіну: «Согласно Вашему указанию...». Москва: АИРО-XX, 1995. 320 с.

10. Бугай М. Депортації населення України (30–50-ті рр.) // Укр. іст. журн. 1990. №10. С. 32–38.

11. Бугай М. Ф. Депортації населення України в 30–50-ті роки // Укр. іст. журн. 1990. № 11. С. 20–26.

12. Велиев А. Козьяш тамчылары: (Сюрюнлик хатырлавлары): повесть икяелерде. Симферополь: И. Гаспринский адына медиамеркез, 2017. 120 с.

13. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В. 12 т. Т. 10: Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. 864 с.

14. Галенко О. Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 23. Київ, 2003. С. 97–110.

15. Геноцид кримскотатарского народа : до и после : Материалы второй научно-практической конференции / Правозащитная общественная организация «Аркъадаш» ; редкол.: А. Р. Исмаилов, Э. С. Изетов, М. С. Саттарова. Симферополь: Оджакъ, 2013. 114 с.

16. Дагджи Т. Одна судьба на все поколения. Симферополь: Форма, 2015. 532 с.

17. Депортация крымских татар 18 мая 1944 года. Как это было : (воспоминания депортированных). Ч. 1 / сост. Р. Куртиев ; редкол.: Ю. Кандым, Э. Муслимова, С. Сулейманов. Симферополь : Оджакъ, 2004. 252 с.

18. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998) / Державний комітет України у справах нац. та міграції; кол. упоряд.: Ю. Білуха (керівник), С. Рудик (передмова), О. Власенко та ін. Київ: Абрис, 1999. 176 с.

19. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: статистичні матеріали (1989–1999) / кол. упоряд.: Ю. Білуха (керівник), В. Петров, Т. Барахаєва та ін.; Державний ком. України у справах нац. та міграції. Київ : Абрис, 2000. 200 с.

20. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1989–2002) / кол. упоряд.: Ю. Білуха, О. Власенко, Н. Павлік; Державний комітет України у справах нац. та міграції. Київ: Абрис, 2003. 192 с.

21. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: зб. док. (1998–2003) / Державний комітет України у справах нац. та міграції; упоряд.: Ю. Білуха, О. Власенко. Київ: Абрис, 2004. 248 с.

22. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: Минуте і сучасність (До 50-річчя депортації кримскотатарського народу) : матер. міжнар. наук. конф. (13 – 14 травня 1994 р.). Київ, 1995. С. 5–9.

23. Зети П. Кырымларнынъ такъдири / муаррир Рефат Ахтем; китапны неширге азырлагъан Э. Муслимова. 2-нджи китап. Акъмесджит : Тезис, 2009. 168 с.

24. История России. XX век. 1939–2007. Москва: Астрель, 2009. 829 с.

25. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных / Типпельскирх К. фон, Кессельринг А., Гудериан Г. и др. Санкт-Петербург: Полигон, Москва: АСТ, 1998. 576 с.

26. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ, 2004. 722 с.

27. Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.

28. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів та матеріалів. Київ: Кліо, 2016. 1092 с.

29. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О. А. Габриелян, С. А. Ефимов, В. Г. Зарубин и др. Симферополь : [б. и.], 1998. 340 с.

30. Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців : общественно-политическая литература / НАН України; Ін-т історії України; Хмельницький ін-т регіонального управління та права; редкол.: П. Т. Тронько (відповід. ред.) та ін.; Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. Київ : Рідний край, 1995. 364 с.

31. Музафаров Р. И. Анатомия депортации крымских татар. Симферополь: Тарпан, 2011. 168 с.

32. Мы видели ад на земле... : к 70-летию депортации крымско-татарского народа: историческая литература / сост., ред., авт. предисл. Г. Бекирова. Киев : Стилюс, 2014. 144 с.

33. Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. Київ, 2000. 356 с.

34. Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 170 с.

35. Озенбашлы Э. Крымцы : Сборник работ по истории, этнографии, фольклору и языку : научно-популярная литература. 2-е изд., перераб. и доп. Акмесджит: Доля, 2006. 126 с.

36. Омельчук Д. Коллаборационизм и проблемы межнациональных отношений в Крыму // Проблемы межнациональных отношений в Крыму в XX столетии: (материалы респ. науч.-практ. конф.) / М-во образования Респ. Крым, Гос. ком. по делам нац. и депортированных граждан, Крымский гос. индустриально-педагогический ин-т (КГИПИ). Симферополь: КГИПИ, 1995. С. 26–27.

37. Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. 231 с.

38. Османов, Ю. Б. Исторические справки Ч. 1. О динамике народонаселения Крыма – крымскотатарского народа из глубины веков

да наших дней. Ч. 2. О содержании и масштабе ограбления крымско-татарского народа путём насильственного выселения за одну ночь 18 мая 1944 г. / Ю. Б. Османов ; подгот.: О. Асанов, Г. Баяв, Х. Бекташ. Симферополь: Бизнес-Информ, 2013. 464 с.

39. Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы? Москва: Язуз-пресс, 2010. 480 с.

40. Путин В. В. Россия на рубеже тысячелетий // Независимая газета. 1999. 30 декабря. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

41. Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. Москва: АСТ; Транзиткнига, 2004. URL: http://militera.lib.ru/research/romanko_ov/index.html

42. РФ звинувачує Туреччину в русофобії через акції до річниці депортації кримських татар. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2019/06/5/7096995/>

43. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа : Документы. Факты. Комментарии: общественно-политическая литература / сост. Т. Ш. Дагджи. Симферополь : Симфероп. гор. тип., 2008. 212 с.

44. Собрать, осмыслить, сохранить : краткий сборник публикаций и документальных материалов, приуроченный к 70-летию начала Великой Отечественной войны : сборник / изд. проект Миллий Фирка; сост.: А. Хуршатов. Симферополь: Крымчпедгиз, 2011. 162 с.

45. Таиров С. Т. Крымские татары с древнейших времен до наших дней. Симферополь : Доля, 2011. 584 с.

46. Таиров С. Т. Трагическая судьба моего народа (к 60-летию депортации крымских татар): документально-исторические материалы. Статьи. Документы. Свидетельства очевидцев. – Симферополь : Оджакъ, 2005. 320 с.

47. У микрофона Айше Сеитмуратова : Передачи по Радио «Свобода»: общественно-политическая литература / сост. Г. Бекирова, Э. Муслимова. Симферополь: Тезис, 2007. 256 с.

48. Усеинов Б. К. Лихолетья Крыма / ред. У.А. Абдулгасиз. Симферополь: ДИАЙПИ, 2009. 268 с.

49. Хаваджи Д. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941 – 1996 рр.): історико-правове дослідження: Автореф. дис... к. ю. н.: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політ. і прав. вчень / Нац. ун-т внутршн. справ. Харків, 2005. 20 с.

50. Халилова Л. К. Керченский полуостров. Война в судьбе моего народа. Симферополь: [б. и.], 2018. 527 с.

51. Хаяли Р. И. Крымскотатарский народ: без права на Родину (первая половина 1940-х – начало 1990-х гг.) / гл. ред. Б. Мамутов, ред. Э. Абдуллаев. 2-е изд., перераб. Симферополь: Доля, 2006. 252 с.
52. Хаяли Р. И. Спецконтингент: крымский народ в условиях трансформации советской этнополитики (1944–1967 гг.): науч. изд. / гл. ред. Б. Мамутов; науч. ред. Э. Абдуллаев. Симферополь: Доля, 2006. 176 с.
53. Devrim H. Sürgün gecesı. Bakı: Vektor, 2009. 186 s.
54. Fisher A.W. The Crimean Tatars. Stanford: Stanford University, 1978. P. 168–171.
55. Goehrke C. Die Geschichte der Krimtataren bis 1996. Ihre Deportation, ihr Kampf und ihre Rückkehr : Lizentiatsarbeit / C. Goehrke; Universität Zürich. Historisches Seminar. Abteilung für osteuropäische Geschichte. Zürich : [s. n.], 1998. 144 s.
56. Kullberg A. The Crimean Tatars: Victims of Geopolitics Returning to Existence // The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries. Helsinki, Finland : East-West Books, 2004. 68 p.
57. Ozcan K. Sovyet belgelerinde Kirim dramı / K.Ozcan ; Kirim Turkleri Kultur ve Yardimlasma Dernegi. Birinci baskı. Istanbul : Cetin Matbaası, 2007. 376 c.
58. Nekrich A. The punished peoples: The deportation a fate of Soviet minorities at the end of the Second World War. New York: Norton, Cop. 1978. 238 p.
59. Pohl O. The Deportation and the Fate of the Crimean Tatars. URL : <http://www.iccrimea.org>
60. Rywkin M. Moscow's Lost Empire. Armonk – New-York, 1994. P. 67.
61. The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries / Ed. A. Tanner. Helsinki: East-West Books, 2004. 250 p.
62. Uehling G. L. The Crimean Tatars' Deportation and Return. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 294 p.
63. Williams B.G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation. Leiden: E.J.Brill, 2001. P. 589.
64. Wilson, A. The Crimean Tatars: A Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert. London : [s. n.], 1994. 38 p.